

УДК 911.3

Вальчук-Оркуша О.М.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Стежки у структурі дорожніх ландшафтів Поділля

Розглянуто проблему виділення й обґрунтування у структурі дорожніх ландшафтів своєрідних антропогенних ландшафтних комплексів – стежок. За результатами польових ландшафтознавчих досліджень показано, що стежки можна класифікувати за їх формуванням у межах відповідного класу антропогенних ландшафтів, генезою, тривалістю функціонування, приуроченістю до типів місцевостей тощо. Найбільш чітко основні ознаки стежок Поділля зумовлені їх приуроченістю до заплавного, терасового, схилового, плакорного й товтрового типів місцевостей. Розглянуто також стежки як своєрідне сімейство урочищ з подальшим поділом на підсімейства, рід і вид урочищ. Зазначено, що у межах схилового, товтровою, горбисто-грядового і, частково, плакорного типів місцевостей, стежки сприяють розвитку несприятливих ерозійних, зсувних, карстових та інших процесів; показано, що подальші дослідження ландшафтних комплексів-стежки, мають бути спрямовані на детальніше пізнання їх структури, класифікацію, розробку заходів оптимізації несприятливих процесів у межах різних типів місцевостей.

Ключові слова: Поділля, ландшафтний комплекс, стежка, ознаки, класифікація, раціональне використання.

Вальчук-Оркуша О.Н. Тропы в структуре дорожных ландшафтов Подолья. Рассмотрена проблема выделения и обоснования в структуре дорожных ландшафтов своеобразных антропогенных ландшафтных комплексов - троп. По результатам полевых ландшафтоведческих исследований показано, что тропы можно классифицировать по их формированию в пределах соответствующего класса антропогенных ландшафтов, генезисом, продолжительностью функционирования, приуроченностью к типам местностей и тому подобное. Наиболее четко основные признаки троп Подолья обусловлены их приуроченностью к пойменному, террасовому, склоновому, плакорному и толтровому типам местностей. Рассмотрены также тропы как своеобразное семейство урочищ с последующим разделением на подсемейства, род и вид урочищ. Отмечено, что в рамках склонового, толтрового, холмисто-грядового и, частично, плакорного типов местностей, тропы способствуют развитию неблагоприятных эрозийных, оползневых, карстовых и других процессов; показано, что дальнейшие исследования ландшафтных комплексов-троп, должны быть направлены на более детальное познание их структуры, классификацию, разработку мер оптимизации неблагоприятных процессов в рамках различных типов местностей.

Ключевые слова: Подолье, ландшафтний комплекс, тропа, признаки, классификация, рациональное использование.

Valchyk-Orkusha O.M. The trails in the structure of Podillia road landscapes. The problem of isolation and study in structure of road landscapes original anthropogenic landscape complexes – trails. The results of field studies have shown that the trail can be classified by their formation within the relevant class of anthropogenic landscapes, genesis, duration of operation, types of restriction to areas more. Most clearly the main features trails skirts due to their affinity to flood, terraces, slope, type of goods and upland areas. Also considered as a kind of family trails tracts with further division into at family, genus and species tracts. It is noted that within the force, goods, hilly ridge and partly upland types of terrain, trails contribute to the development of adverse erosion, landslides, karst and other processes; shows that further research landscapes, trails should be directed to more knowledge of their structure, classification, development of adverse events optimize processes within different types of areas.

Keywords: Podillia, landscape complex, trails, signs, classification, rational use.

Наявність проблеми. Детальні дослідження дорожніх ландшафтів України розпочалися лише на початку ХХІ ст. Значно більше уваги приділяється дорожнім ландшафтам, що формуються у процесі будівництва і подальшої експлуатації автомобільних доріг: розглянута історія їх створення, структура,

проведено класифікацію та частково розроблено заходи щодо їх раціонального використання [3]. Розпочато дослідження ґрунтових доріг різного призначення та розроблено їх класифікацію [1]. При цьому зовсім випущено із виду оригінальні та найстародавніші із структурних елементів дорожніх ландшафтів – стежки. Їх кількість, протяжність, різноманіття та роль у повсякденному житті настільки значні, що стежки потребують детальних досліджень не лише географів та ландшафтознавців, але й екологів, істориків, фахівців з туризму, медицини, сільського й лісового господарств тощо.

Аналіз наявних досліджень. Аналітичний огляд літературних джерел щодо пізнання дорожніх ландшафтів показує, що стежки розглядаються ландшафтознавцями, здебільшого, випадково, ніж цілеспрямовано. Зокрема, в окремих публікаціях Г.І. Денисика звернено увагу на стародавність стежок та їх значну кількість і протяжність в околицях окремих сіл та містечок [4]. У процесі дослідження натурально-антропогенних ландшафтів Поділля, дещо детальніше стежки на схиловому типі місцевостей розглянула О.В. Рябоконт [5]. Цікавими є характеристики стежок у краєзнавчо-туристичній та медично-рекреаційній літературі [2], а також художніх творах.

Мета: виокремити стежки як окремий, своєрідний елемент дорожніх ландшафтів, показати їх значення у формуванні сучасних ландшафтів будь-якого регіону України.

Результати дослідження. Про значимість стежок у житті і діяльності людей дає уяву поступове формування терміну «дорога». З лінгвістичного погляду, термін «дорога» є доміантною в численному ряді, більш як 30 слів, де на початковому етапі переважають: *стежка, стезя, стежа, хідник, пішник, тропа, путівець, манівець, простець, а потім доріжка, кам'янка, гостинець, шлях, путь, тракт, шосе, соше, соша, траса, магістраль, автострада...*

У процесі польових досліджень виявлено, що основні ландшафтні особливості стежок, здебільшого, зумовлені їх приуроченістю до відповідних типів місцевостей. У межах Поділля домінують заплашний, надзаплавно-терасовий, схиловий, плакорний та вододільний, значно менше поширені товтровий, горбогірний та міжрічковий недренований (рис. 1) типи місцевостей.

На кожному типі місцевостей формуються лише притаманні йому стежки. Однак, часто навіть у межах одного й того ж типу місцевостей, стежки суттєво відрізняються між собою, що зумовлено їх приуроченістю до відповідних урочищ.

Заплавні стежки. Заплашний тип місцевостей добре виражений у долинах річок північних і центральних районів Поділля. На Середньому Придністер'ї, де річки глибоко врізані у палеозойські відклади, він розповсюджений значно менше. У межах заплавного типу місцевостей стежок багато. Це зумовлено не лише їх активним господарськими освоєнням, але й складністю будівництва доріг різноманітного призначення. У заплавах стежки здебільшого тягнуться вздовж русел річок і приурочені до руслового валу, кам'янистих або слабко зволжених поверхонь. Їх ширина до 0,5 м, розгалужень мало, проективне покриття рослинністю від 40 до 90%. Заплавні стежки часто зволожені, а там, де вони перетинають зволожені луки або притерасні пониження – заболочені. На піщаних ділянках заплави Південного Бугу та його приток, стежки заглиблені (до 15-20 см) у поверхню і їх покриття рослинністю не перевищує 42%. Заплавні стежки часто примикають до або об'єднують мікросередки поблизу русел річок, сформовані рибаками, місця одно- і дводенного відпочинку, стоянки туристів. Кількість і щільність стежок

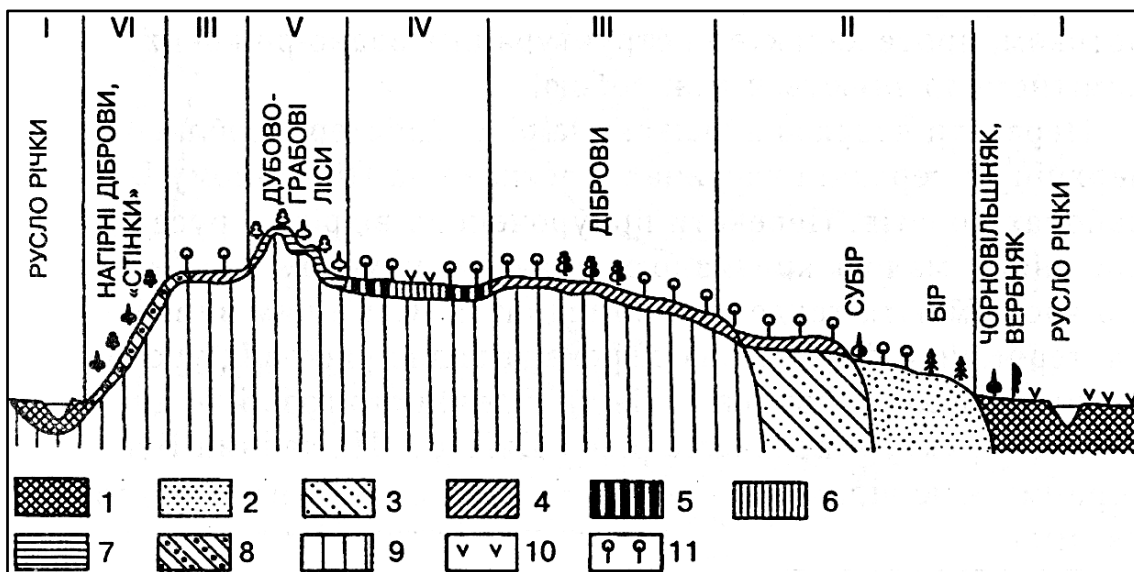

Рис. 1. Основні типи місцевостей Поділля. За [4].

Типи місцевостей: I – заплавної; II – надзаплавно-терасовий; III – плакорний; IV – міжрічково-недренований; V – товтровий; VI – прирічковий (схилувий). 1 – алювій заплави; 2 – піщаний алювій першої надзаплавної тераси; 3 – супіщаний і суглинистий алювій верхніх надзаплавних терас; 4 – сірі лісові ґрунти на лесоподібних суглинках; 5 – чорноземи, опідзолені на лесах і лесоподібних суглинках; 6 – «мочари» – перезволожені чорноземи; 7 – перегнійно-карбонатні ґрунти на вапняках; 8 – змиті чорноземи і сірі лісові ґрунти на крутих схилах; 9 – корінні породи; 10 – лучна рослинність; 11 – культурна рослинність.

зростає на ділянках заплав, що примикають до таборів відпочинку або інших рекреаційних комплексів, розташованих у межах терас або на схилах долин річок. Активне використання родючих заплавної ґрунтів для вирощування сільськогосподарських і городніх культур, а також житлове будівництво, призводять до поступової перебудови окремих стежок у типові ґрунтові або підсипні заплавні дороги.

Терасові стежки. Надзаплавно-терасові місцевості Поділля приурочені, в основному, до лівобережжя річок. На Придністері терас шість. Тут вони приурочені до внутрішньої дуги врізаних меандр, мають ширину від 100-120 м до 1,2-2,0 км. На Середньому Побужжі і в північних районах Поділля надзаплавні тераси добре представлені, однак їх тут не більше 2-3. У районі м. Гнівань Вінницької області ширина терас Південного Бугу сягає 3-8 км.

За структурою і станом терасові стежки відрізняються від заплавної. Здебільшого вони ґрунтові, рівні, шириною до 1 м, часто оконтурюють сади, розорані поля, лісові масиви. Їх кількість і ускладнення конфігурації зростають в околицях сіл і містечок. Так, у примістечковій зоні (3-5 км) Турбова (Вінницька область) протяжність стежок у 2,7 рази більша, ніж доріг, а їх площі майже однакові [4]. У межах терас чіткіше прослідковується поділ стежок на ті, що постійно використовують і тимчасові. Стежки постійного використання, особливо у місцях розгалуження, часто подібні до ґрунтових доріг: їх ширина до 2,0-2,5 м, проективне покриття рослинністю не перевищує 40%, вони чітко виокремлюються в структурі терасового ландшафту. Тимчасові стежки, задерновані переважно подорожником, пирієм повзучим, конюшиною повзучою. Вони часто «губляться» серед лучно-пасовищних ландшафтів або в околицях лісових масивів. І постійні, і

тимчасові стежки інколи використовуються як межі польових угідь, городів і садів надзаплавно-терасових місцевостей.

Схилові стежки. Схилувий тип місцевостей найбільш яскраво виражений у Придністер'ї, частково Середньому Побужж'ї. На Придністер'ї крутизна схилів коливається від 20-25 до 70°, а висоти сягають 150-200 м. Тут часто на поверхню виходять корінні породи, морфологія схилів складна, рослинність здебільшого розріджена, антропогенне навантаження значне. Усе разом сприяє формуванню своєрідних урочищ-стежок.

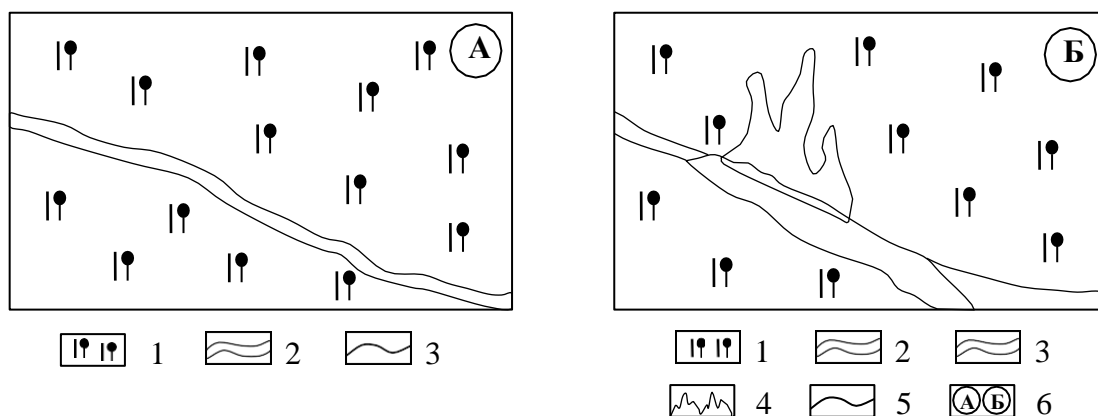
Схилові стежки суттєво відрізняються від охарактеризованих раніше – заплавних і терасових, а саме:

- приурочені здебільшого, до крутих (35-45°) схилів, де часто їх нараховується від 1-2 до десятка, що тягнуться паралельно і зливаючись формують мікроступінчасту поверхню, або прокладені схилом під кутом 30-40° переважно рівно, інколи зигзагоподібні;

- поверхня схилових стежок представлена корінними породами місцевостей, де вони сформовані, а тому їх проективне покриття рослинністю не перевищує 20-25%;

- у формуванні схилових стежок беруть участь не лише люди, але й свійські тварини, що часто призводить до неконтрольованого їх розвитку;

- схилові стежки інколи формують мікросередки розвитку небажаних процесів на схилах: зсувів, ярів, карсту тощо (рис. 2);

Рис. 2. Натурально-антропогенний ландшафтний комплекс «поперечний яр» на схилівому типі місцевостей в околицях с. Крутогорб Вінницької області. [За 5].

А – відновлена (50-60-ті роки ХХ ст.) ландшафтна структура. *Антропогенні ландшафти:* Сільськогосподарські. Лучно-пасовищні. Схилові. Урочища: 1 – крутий (26-28°) лесовий схил із сірими лісовими середньозмитими ґрунтами із злаковою рослинністю під інтенсивний випас. Дорожні. Схилові. Урочища: 2 – ґрунтова (в лесах), шириною до 3,0-3,5 м стежка, а потім дорога у вигляді нарізної тераси, частково задернована подорожником. Межі: 3 – антропогенних урочищ. Б – сучасна (2013 р.) ландшафтна структура. *Антропогенні ландшафти:* Сільськогосподарські. Лучно-пасовищні. Схилові. Урочища: 1 – крутий (26-28°) лесовий схил із сірими лісовими сильно змитими ґрунтами, із злаково-різнотравною рослинністю під випас. Дорожні. Схилові. Урочища: 2 – занедбана ґрунтова, шириною до 3,5-4 м, частково заглиблена у схил стежка-дорога, задернована різнотрав'ям. *Натурально-антропогенні ландшафти:* Ярково-ерозійні. Урочища: 3 – глибокий (до 3,0 м) яр в лесових породах, що сформувався впоперек схилу завдяки розмиву ґрунтової дороги, без рослинності; 4 – неглибокі (0,5-1,0 м) яри в лесах без рослинності. Межі: 5 – антропогенних урочищ. Інші позначення: 6 – часові зрізи.

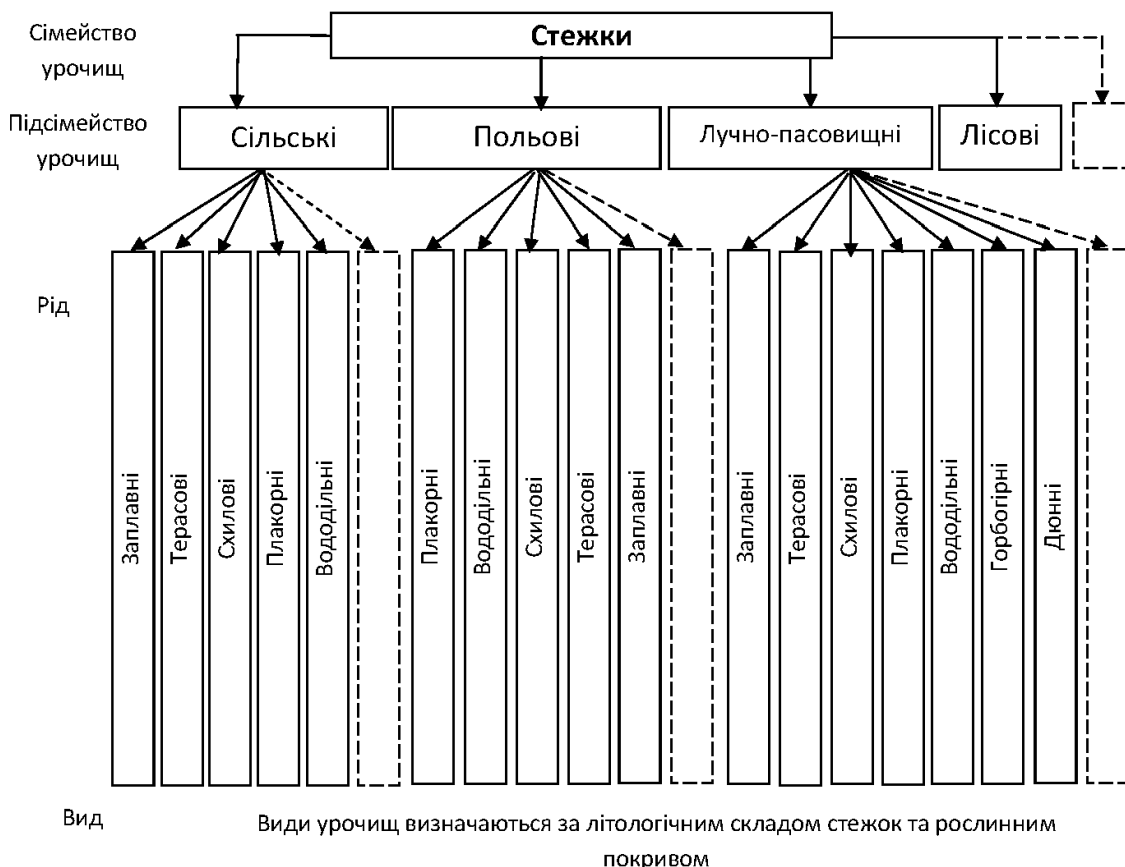
– у структурі схилових стежок частіше присутні техногенні елементи: підпирні стінки, підсіпки, містки, виїмки корінних порід тощо. Інколи схилові стежки – це своєрідні мікротераси шириною до 1-1,2 м.

Плакорні й вододільні стежки розповсюджені менше і часто подібні до надзаплавно-терасових. Це, здебільшого, тимчасові стежки на краю поля або між лісовим масивом і полем, шириною до 0,6 м, частково задерновані. Однак, на плакорних полях вони інколи стимулюють розвиток ерозійних процесів, зокрема і ярів.

Товтрові та горбисто-грядові стежки подібні між собою. Перші формуються у межах Подільських та Мурафських товтр, другі – на північно-західній окраїні Тернопільської області – Подільській гряді. І товтрові і горбисто-грядові стежки мають спільні ознаки зі схиловими. Зокрема їх об'єднує наявність корінних порід в основі стежки, слабка задернованість, ці стежки є осередками розвитку несприятливих процесів на схилах товтр, горбів та гряд.

Різноманіття та характерні ознаки стежок зумовлені не лише їх приуроченістю до відповідних типів місцевостей, але й просторовим розташуванням у межах того чи іншого класу антропогенних ландшафтів, тривалістю функціонування, походженням тощо.

Розгляд стежок як своєрідних ландшафтних комплексів дає можливість їх класифікувати, де всі вони розглядаються як сімейство урочищ (рис. 3).

Рис. 3. Класифікація урочищ стежок Поділля

Висновки. Стежки, як і будь-які інші антропогенні ландшафтні комплекси, мають суттєве значення у формуванні структури сучасного ландшафту. Значна кількість і різноманіття стежок дають можливість їх класифікувати за належністю

до того чи іншого класу антропогенних ландшафтів, генезою, тривалістю функціонування, рослинним покривом тощо. У процесі польових досліджень встановлено, що найбільш чітко основні ознаки стежок, як ландшафтних комплексів, зумовлені їх приуроченістю до відповідних типів місцевостей: заплавного, надзаплавно-терасового, схилового, вододільного та інших. У межах схилового, товтрового і горбисто-грядового типів місцевостей стежки стимулюють розвиток несприятливих процесів – ерозійних, зсувних, карстових. Подальші дослідження стежок необхідно спрямувати на їх детальнішу класифікацію, що дасть можливість розробити заходи з оптимізації несприятливих процесів та формування раціональної системи стежок, особливо в селах та їх околицях, заплавах і на крутих схилах долин річок.

1. Вальчук-Оркуша О.М. Ґрунтові дороги як своєрідні ландшафтні комплекси / О.М. Вальчук-Оркуша // Наукові записки ВДПУ. Серія: Географія. – Вип. 27. № 1-2. – Вінниця, 2015. – С. 67-72.
  2. Денисик Г.І. Простори Вінниччини / Г.І. Денисик, В.Є. Любченко. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1992. – 92 с.
  3. Денисик Г.І. Дорожні ландшафти Поділля / Г.І. Денисик, О.М. Вальчук. – Вінниця: Теза, 2005. – 178 с.
  4. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2014. – 184 с.
  5. Денисик Г.І. Натурально-антропогенні ландшафти Поділля / Г.І. Денисик, О.В. Рябоконт. – Вінниця: Едельвейс ПК, 2016. – 168 с.
-
1. Val`chuk-Orkusha O.M. Gruntovi dorogy yak svoyeridni landshaftni kompleksi / O.M. Val`chuk-Orkusha // Naukovi zapysky VDPY. Seriya: Geografiya. – Vyp. 27. №1-2. – Vinnycya, 2015. – S. 67-72.
  2. Denysyk G.I. Prostory Vinnychchyny / G.I. Denysyk, V.Ye. Lyubchenko. – Vinnycya: EkoBiznesCentr, 1992. – 92 s.
  3. Denysyk G.I. Dorozhni landshafty Podillya / G.I. Deny`sy`k, O.M. Val`chuk. – Vinnycya: Teza, 2005. – 178 s.
  4. Denysyk G.I. Pryrodnycha geografiya Podillya / G.I. Denysyk. – Vinnycya: EkoBiznesCentr, 2014. – 184 s.
  5. Denysyk G.I. Naturalno-antropogenni landshafty Podillya / G.I. Denysyk, O.V. Ryabokon`. – Vinnycya: Edel`veys PK, 2016. – 168 s.

Подано до редакції 11.03.2016

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яценюк